

Iseseisvusdeklaratsioonid 1776–1918

Hent Kalmo

On raske ette kujutada teksti, mille ettelugemisel oleks ütlemine samal määral kordasaatmine, kõne samal määral tegu kui iseseisvusdeklaratsiooni puhul. Selline akt ei taandu „mingile kirjeldavale või konstateerivale diskursusele. Ta teostab, ta viib täide, ta teeb seda, mida ütleb end tegevat” (Derrida 2007). Tõsi, see omadus ei muuda iseseisvusdeklaratsiooni ainulaadseks, sest samasugune kavatsuslik struktuur iseloomustab paljusid kõnevorme. Vabandades, lubades, ristides püütakse samuti palja ütlemise või deklareerimisega viia ellu seda, mida öeldakse end tegevat. Riigi iseseisvuse deklareerimine on üks kõnetegu paljude teiste seas. Ometi on sel puhul performatiivsus justkui kahekordistunud, sest „rahvas”, keda esitatakse ja kes esitab ennast ise deklaratsiooni autorina, astub iseseisva, kuulutamisevõimelise rahvana ellu alles sellesama kuulutamiselega. Iseseisvusdeklaratsioonides kõneldakse rahva nimel, ent „seda rahvast ei eksisteeri. Teda pole olemas enne seda deklaratsiooni, igatahes mitte sellisena.” Rahvas saab sündida „vaba ja sõltumatu subjektina, [iseseisvusdeklaratsiooni] võimaliku allkirjastajana [---] üksnes selle allkirja andmise kaudu. Allkiri välmib allkirjastaja.” (Samas.) Jah, allkiri välmib allkirjastaja. Nõnda on tõepoolest eriti tabavalt kokku võetud iseseisvusdeklaratsioonide paradoksaalne eneseleiviitavus või „imeline tagasiulatuvus”, kui kõneleda Jacques Derrida sõnadega.

Siiski, kas sobib rääkida iseseisvusdeklaratsioonidest kui liigist, erilisest kõnevormist või lausa žanrist? Kõneledes imelisest tagasiulatuvusest, pidas Jacques Derrida silmas Ameerika Ühendriikide iseseisvusdeklaratsiooni, mis tõepoolest kujunes üsna pea eeskujuks teistele iseseisvusliikumistele, kuid vaevalt võib väita, et 1776. aastal leiutati uus poliitiline kõnevorm, mille abil saab iseseisvuse väljakuulutamise akt alati maagilise, lausa demopoeetilise mõju. Eestlased ei ole kunagi omistanud 24. veebruari manifestile niisama suurt tähendust kui ameeriklased oma iseseisvusdeklaratsioonile. Mõõndavasti pole need kaks dokumenti sisult kaugeltki ühevõrra ambitsioonikad. Ometi pole asi ainult sisus. Põhjus, miks Eesti iseseisvusmanifest pole omandanud rahvuse algtekstile iseloomulikku sakraalset aurat, näib peituvat hoopis sügavamal. Eestlased ei ole tavatsenud lugeda 1918. aasta 24. veebruari oma rahvuse arengus samal määral nullpunktiks nagu ameeriklased 1776. aasta 14. juulit. Meiegi omistame oma rahvusele imelist tagasiulatuvust, kuid oleme harjunud nägema seda pigem tõsiasjas, et eestlased on suutnud kõigi raskuste kiuste sajand sajandi järel elus püsida.

Näib, nagu paigutuks eesti rahvas Ameerika Ühendriikidega võrreldes justkui teist laadi ajalisusse, mida ei liigenda alust rajavad katkestused, otsast alustamised. Eestlus kulgeb ja kestab, järge pidades, visalt ja kaua, kuni rahvuse alguspunkt taandub silmist ja muutub oma hoomamatuses üha mõistatuslikumaks. Võib koguni öelda, et eestluse valdav kujund ongi määratletud selle vastanduse kaudu: me pole rahvana tekkinud mingist kuulutusest, vaid

oleme alati juba olemas olnud, vähemalt nii kaua, kui kaugele ulatub ajalooline mälu. Nagu 1925. aastal kirjutas Eduard Laaman: „Rahvus on tekkinud ja tunneb, et elab oma sisemisest jõust. See on tal väljaspool kahtlust: kui päritakse, kuidas see sündinud, siis ei tea keegi vastata. Rahvuse sünd on nagu inimese sünd – äraseletamata saladus.” (Laaman 1991: 13.) Eesti rahvusliku ärkamisaja diskursus rajaneb sedastusel, et eestlased on olemas iseseisva ja omapärase rahvana. Tõsi, selle tõdemusega seonduvalt sõnastatakse programm, mis nõuab aktiivset tegutsemist – rahva eluavalduste talletamist, eneseks jäämist, kaasmaalastele nende rahvusliku kuuluvuse meenutamist jne –, kuid need tegevused paigutuvad kõik olemasoleva pärandi taastamise ja säilitamise imperatiivi alla. Juba äratamise kujund ise näib eitavat igasugust loovat ja performatiivset aspekti, kuna kallutab rahvuslikku kuuluvust käsitama varjatud, kuid siiski juba eksisteeriva tõsiasjana.

Erinevus ärkamisaja kuulutuse ja Ameerika Ühendriikide iseseisvusdeklaratsiooni vahel pole siiski nii suur, kui esmapilgul paistab. Viimane on samuti sõnastatud palja sedastusena: deklaratsioon peadib järeltusega, mille kohaselt „igasugused poliitilised sidemed [ühinenud kolooniate] ja Suurbritannia riigi vahel on, ja peaksid olema, lõplikult katkestatud”. Teisisõnu, kolooniate ja emamaa vahelised sidemed katkesid iseenesest, loogilisele süllogismile iseloomuliku paratamatusega. Teksti kuulutamise performatiivsus ei avaldu aga mitte selle sõnasõnalise tähenduse tasandil, vaid selles, mida tekstiga tehakse, s.t asjaolus, et sidemete katkemise sedastamine ise katkestabki need sidemed. Kuidas võiks seda nähtust tõlgendada eesti rahvusliku ärkamisaja kontekstis? Milles väljendub siin lahknevus teksti kavatsusliku struktuuri – sõnasõnalise tähenduse – ja tekstiga saavutatud mõju vahel? Allpool püütakse näidata, et ärkamisaja diskursust võib võrrelda Ameerika Ühendriikide iseseisvusdeklaratsiooniga vähemalt kahest vaatenurgast. Esiteks toimus rahva olemasolu sedastamine samuti performatiivina, täpsemini retrospektiivse performatiivina, mis tekitas mulje, et alati on juba olnud see, kelleks tegelikult alles selle kuulutusega saadi. Ristimise sisu võib kokku võtta tulevikku vaatava lausega: saagu sinu nimeks X! Retrospektiivse performatiivi sisu avaldub seevastu hoopis paradoksaalsemas lauses: olgu sinu nimetus alati olnud X! Retrospektiivse performatiivi puhul jääb uuenduslik aspekt varju just seetõttu, et selle kavatsuslik struktuur rajaneb uuenduslikkuse eitamisel, väitel, et näilise tõlgendusuuenduse näol on tegelikult tegemist juba olemasoleva tõsiasja esiletoomisega. Ja ometi võib Derrida sõnu parafraseerides öelda, et enne 18. sajandi teist poolt polnud „eesti rahvast” olemas, igatahes mitte sellisena.

Lisaks on 18. sajandi lõpus ja 19. sajandil kuju võtnud Eesti ajaloo narratiiv ka sisult sarnane Ameerika Ühendriikide iseseisvusdeklaratsiooniga. Laiemas õiguslikus mõttes tähistati sõnadega *deklaratsioon* ja *narratio* 18. sajandi teisel poolel kaebekirja, milles hageja põhjendas oma nõudeid. Suurima osa 1776. aasta deklaratsioonist moodustaski loetelu õigusrikkumistest, mis Suurbritannia kuningas olevat pannud toime kolooniate vastu. Kui identiteeti mõista narratiivsena, siis võib väita, et eesti rahva kollektiivne identiteet kujunes

välja samasuguse süüdistuskokkuvõttega sarnaneva *narratio* raamides. Rahvas mängis selles narratiivis kollektiivse kannatanu rolli. Teisiti öeldes visandus rahva kui subjekti ühtsus etteheidete kaudu, mis tehti Saksa rüütelitele või hiljem (iseseisvusnõuet põhjendavates deklaratsioonides) Vene riigile. See on näide üldisemast mõistelisest tagasiulatuvusest: preditseerimine määratleb subjekti, ehkki lause kavatsusliku struktuuri kohaselt eelneb subjekt mõisteliselt predikaadile. Niisugust tagasiulatuvust silmas pidades on mõistete (näiteks *rahvuse* mõiste) kujunemist võimalik jälgida üksnes juhul, kui pööratakse tähelepanu kontekstile, milles need tematiseeruvad. Ühendriikide iseseisvusdeklaratsioon ja eesti rahva ajaloo varased kirjeldused, mis pärinevad Garlieb Merkelilt ja Carl Robert Jakobsonilt, sõnastati põhjendusena teatud nõuetele ning seega on nende ülesehituse ja laadi mõistmiseks tarvis esile tuua nende loomise ajal üldiselt tunnustatud reeglid kollektiivsete õiguste põhjendamiseks – samamoodi nagu 18. sajandist pärinevate kohtukaebuste sisu mõistmiseks peab võtma arvesse seda laadi kaebuste sõnastamise reegleid. Need konventsioonid ei tekkinud mõistagi Venemaa Läänemere-provintsidest, vaid levisid siia väljastpoolt, ning seetõttu on eesti rahva kollektiivse identiteedi ajalugu – nii kummaline, kui see ka ei tundu – tihedalt seotud poliitilise mõtte ajalooga Euroopas ja Ameerika Ühendriikides. „Rahvasuveräänsuse”, „rahvuspõhimõtte” või „rahvaste enesemääramise õiguse” maksmapanek ei tähendanud eelnevalt väljakujunenud kollektiivsele subjektile – rahvale – õiguste andmist. Imelise tagasiulatuvusega veeti niimoodi alles piirjooned mõiste *rahvas* ümber.

Natsioon, rahvas, rahvus

„Ülestõusuvaim, kus see ka ei tärkaks, kujutab endast alati ohtlikku eeskujut. Kõlbeliste haigustega on samamoodi nagu kehaliste haigustega – mõlemad võivad muutuda nakkavaks.” (Dipper 1976: 102–103.) Kui Prantsusmaa välisminister krahv Charles Gravier de Vergennes need read 1775. aasta suvel kirja pani, võis ta vaevalt aimata, milline torm järgmise paari aastakümne jooksul Euroopas möllama hakkab. Varem ei olnud revolutsioonid kandunud lainetena riigist riiki, kuid 1770. aastate keskpaigast alates juhtus seda korduvalt. Tuntud on Klemens von Metternichi ütlus, et kui Pariis aevastab, saab Euroopa nohu. Võib muidugi kahelda, kas nakkushaiguse metafoor ikka sobib kirjeldama kõiki neid sündmusi, mis leidsid 18. sajandi lõpus aset Põhja-Ameerikas, Prantsusmaal, Madalmaades, Itaalias, Poolas ja mujal. Rahutuste põhjused olid kindlasti paiguti erinevad. Üldist laadi mõiste *revolutsioon* kipub varjama sarnasusi varasemate kohalikkude laadi ülestõusudega ning kallutab üle hindama väliste mõjude olulisust. Samas pole sugugi tähtsusetu tõsiasi, et 18. sajandi lõpus jõudis uus revolutsiooniline sõnavara kõikjale Euroopasse, ka sinna, kus see ei paistnud esmapilgul üldse haakuvat ühiskondliku tegelikkusega. Tavapäraste vastupanuvormide ümbertõlgendamine, mässi nimetamine *revolutsiooniks* oli ise ajalooline sündmus, mis muutis varem või hiljem vastupanu iseloomu. „Iseseisvuse vaim”, mille eest krahv de Vergennes Briti koloonia-

tes toimuvat kommenteerides hoiatas, oli tõepoolest kõlbeline haigus, kuid selle mõju ulatus vaimsest sfäärist kaugemale.

19. sajandi esimestel kümnenditel arvustasid konservatiivsed autorid sageli revolutsiooniliste loosungite abstraktsust ja „metafüüsilisust”, mis ei võtvat arvesse kohalike olude ajaloolist rikkust. Seda laadi kriitika *locus classicus* oli Edmund Burke'i rünnak „Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni” vastu 1790. aastal ilmunud raamatus „Mõtisklusi Prantsuse revolutsioonist”. Burke kirjutas, et kui „metafüüsilised” õigused püütakse ellu viia, kalduvad need „otsekui tihedasse keskkonda sisenevad valguskiired loodusseaduste väel oma sirgest teest kõrvale” (Burke 2008: 93). Tegelikult kerkis küsimus inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni liigest abstraktsusest juba selle sõnastuse üle arutamisel 1789. aasta suvel Prantsuse Rahvusassamblees. Arutluste käigus mõõnis Emmanuel-Joseph Sieyès (kellest hiljem sai Burke'i peamine sihtmärk), et deklaratsioonis öeldu ei vasta üldiselt omaksvõetud veendumustele. „Kui öeldi välja nimi „Rahvuskogu” ja loeti seda sobivamaks kui „Prantsusmaa generaalstaadid”, siis oli see metafüüsika. Kui kolmanda seisuse saadikud [--] hakkasid ennast käsutama rahvusena [*nation*] ja moodustasid Rahvuskogu, siis oli see metafüüsika.” (Sieyès 1789: 7–8.) Nõnda olevat kõigi uute ideedega, isegi nendega, mille tõesus paistab hiljem kõigile enesestmõistetavana. Rahva esindajad aga ei pidavat kohandama oma tegevust valitseva olukorraga; vastupidi, nende ülesanne olevat tagada, et tegelikud vahekorrad oleksid kooskõlas poliitilise kogukonna algpõhimõtetega. Revolutsioonilise ideoloogia mõjul teostuv semantiline nihe ühiskondlike suhete mõtestamisel oli seda järsem, mida vähem see ideoloogia ühildus kohalike oludega. See ei tähendanud loomulikult, et rahvasuveräänsuse põhimõttel või inimõigustel oleks olnud enam kaalu seal, kus neist n-ö kinni ei peetud. Täendusvälja teisenemine avaldus pigem selles, et üleüldse püstitus küsimus nende põhimõtete rakendamisest. Semantiline uuendus teostus sõltumata sellest, millist seisukohta kaitsti, sest isegi revolutsiooniliste põhimõtete kummutamisel nihutati mõistelisi piire vastavalt uuele sõnavarale.

Teisalt muutus rakendusala laienedes ka mõistete algne tähendus. Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni artikkel 3 sätestas, et „kogu suveräänsuse alge peitub olemuslikult rahvas [*nation*]” (vt deklaratsiooni teksti raamatus: Jaume 1989: 13). Selles kontekstis mõisteti „rahvast” eeskätt võrdsete kodanike koguna, mis vastandus ühelt poolt kuningale (*qua* suveräänile) ja teiselt poolt kõigile seisuslikele korporatsioonidele. Mõne aasta möödudes, kui revolutsioon ületas Prantsusmaa piirid, hakati selle põhimõtte valguses hindama ka teistes riikides valitsevaid olusid. 1792. aasta sügisel tungis vabariigi armee austerlaste ja preislaste tagasi tõrjumise järel Belgiasse ning vastvalitud Rahvuskonvent oli sunnitud otsustama, kuidas pidid talitama vabariigi armee kindralid vallutatud aladel. Mitmusse pööratud „rahva” (pr k *peuple*) ja „natsiooni” (pr k *nation*) tähenduslik erinevus ilmneb hästi Rahvuskonventi 15. detsembril antud dekreedid tekstist, mis kinnitas ustavust „rahvaste suveräänsuse (pr k *souveraineté des peuples*) põhimõttele” ja nõudis revolutsioonilise armee

kindralitelt, et nad kaotaksid okupeeritud territooriumitel „Prantsuse natsiooni nimel” kohe kõik feodaalsed eesõigused, teokohustused ja privileegid ning saadaksid laiali kõik olemasolevad võimuasutused (Moniteur 1840: 755–546). Natsiooni nimel kõnelemise kujund viitas sõna „natsioon” legitimeerivale tähendusele, mis oli kinnistunud revolutsiooni esimesel aastal. Mitmuses „rahvad” (pr k *peuples*) oli tavapärase väljend kõnelemaks võõrastest maadest. Väljendis „rahvaste suveräänsus” said need kaks tähendust kokku. Iga „rahvas” esitus nüüd üheaegselt ajalooliselt väljakujunenud kollektiivse entiteedi ja kodanikest koosneva suveräänse koguna. Võib esitada intrigeeriva küsimuse, kuidas oleks seda dekreeti rakendatud Eestimaa ja Liivimaa kubermangudes, kui Venemaa lääneosa oleks sattunud Prantsuse armee võimu alla. Kuidas oleks neis kubermangudes piiritletud „rahvas”, kelle algupärasest suveräänsusest oli 1792. aasta detsembri dekreediga järgi vaja tunnistada? Kas see (üskõik kuidas määratletud) rahvas oleks ennast ka ise „natsiooniks” pidanud?

Ameerika ja Prantsuse revolutsioone saatnud deklaratsioonidesse oli sisse kirjutatud universaalsusnõue, mis, nagu öeldud, suutis vähemalt sümboolsel tasandil kõigutada seni valitsenud kategooriaid – seda enam, mida enam need moonutasid „tegelikku elu”. Preisimaal tervitati 1783. aastal sõnumit kolooniate sõjalisest võidust väljakutsuvate värsiridadega:

Kes pole iial rõõmustanud, rõõmustagu sinu õnne üle!

Kes pole iial kuulatanud, kuulatagu! Sinu näide hüüab

Valjult kaugeimaile rahvastele [Nationen]:

„On vaba see, kes seda tahab ja väärt on olema.” (Anon 1783: 389.)

Loosungite universaalsusest hoolimata tõukusid rahutused alati kohalikest oludest, kuid riigist riiki kanduv revolutsiooniline sõnavara tõstis nende sümboolset profiili ja kallutas sündmustes osalejaid oma tegevust ümber mõtestama. Nõnda istutasid Kuramaal Miitavis 1792. aastal mässanud käsitöölised hertsogilossi ette vabadusepuu, mis pidi väljendama vaimset sidet Prantsuse revolutsiooniga (Jürjo 2011: 99). Aadlikud sunniti vanduma truudust uuele korrale, mis nägi ette talupoegade „vabaduse”, ehkki polnud sugugi selge, kuidas viimane hakkab välja nägema (Kahk 1961: 217). Varem moodustus vabaduse mõiste hulgast üksikprivileegidest, kuid ajalehtedest loetu valguses sai see uue, avarama tähenduse. Kura talupoeg, „kel selle ajani sellistest asjadest kõige vähematki aimu polnud, muutus nüüd tähelepanelikuks ja leidis küllalt teenistusvalmis inimesi, kes talle klaasi viina juures ajalehe ära tõlkisid” (vt Kahk 1961: 217). Ajalehe Dörptsche Zeitung vahendusel jõudsid sõnumid Prantsusmaal toimuvast ka Liivimaale, kuid suuremat käärimist need siin ei tekitanud. Mitte et kõik eestlased oleks alati „hirmu ja värinaga” oma isandaid teeninud, nagu märkis 1789. aasta mais siin kandis reisinud Nikolai Karamzin (Karamzin 1971: 46)! Mõned aastad varem, kui viidi sisse pearahamaks, olid mitmel pool Liivimaal puhkenud rahutused. Paljud talupojad arvasid, et maksu tasumine vabastab nad teotööst, ega ilmunud enam mõisatesse. Liivimaa kindralkuberner andis hiljem teada, et mõnedel talupoegadel jätkunud toona koguni julgust

„keigest Sannakuulmisest ennast issi lahti teha” (vt koopia Liivimaa kindralkubeneri George Browne'i patendist raamatus Laur jt 2003: 201).

Kindralkuberner Browne adresseeris oma patendi „Keigile Ma-Rahvale Ria Linna Gubernementi sees”. Mõistagi polnud Liivimaal veel mingit kollektiivi, kes oleks osanud esitada end selle „rahvana”, kelle suveräänsuse Prantsuse revolutsiooniline armee pidi maksma panema, kuid piiri taga käibiva sõnavara muutumine peegeldus ka Venemaa lääneprovintsid. 18. sajandi teisel poolel tähistati Liivimaal läti talupoegade õiguslikku seisundit peamiselt sõnaga *Leibeigene*. See oli staatus, mis nn Roseni deklaratsiooni kohaselt vastandus positsioonile, mida nautisid „riigi vabad liikmed” (sks k *freie Glieder der Republique*) („Vom Sekretär des Livländischen Hofgerichts beglaubigte Abschrift der „Rosenschen Deklaration”” – vt Vîgrabs 1937: 45*). Kollektiivne termin, mida deklaratsioon kasutas, oli seisuslikku ühtsust rõhutav „talupoegkond” (*Baurschaft*), millele vastandus „rüütelkond” (sks k *Ritterschaft*), kes olevat vallutajana jätnud talupojad täiesti õiguspäraselt ilma igasugusest vabadusest. 1790. aastatel kõneles noor publitsist Garlieb Merkel aga juba läti natsioonist. Seda sõna ei saa ühemõtteliselt asendada ei „rahva” ega „rahvusega”. Pigem väljendub just sõna *Nation* tähenduse muutumises väga oluline nihe, mille tegi aja jooksul ja riigipiire ületades läbi revolutsiooniline ideoloogia. Sieyèsi kirjutistes ei viidanud *natsioon* mitte rahvusele tänapäevases mõttes, vaid pigem rahvale kui seisuslike eristusi tühistavale tervikule, s.t mitte ühele rahvusele teiste seas või rahvale kui alamale seisusele, vaid kollektiivile, mis koosnes võrdsete õigustega kodanikest. Just sellest vaatenurgast muutub mõistetavaks generaalseaduste otsus kuulutada ennast 1789. aasta juunis „Rahvuskoguks” (pr k *Assablée nationale*).

Merkeli 1794. aastal avaldatud raamatus „Die Letten...” („Lätlased...”), milles ta lubas „kaitsta ühe õnnetu rahvuse [sks k *Nation*] õigusi” (Merkel 1800: 9), segunesid aga Prantsuse revolutsioonilisest ideoloogiast pärit motiivid herderliku käsitlemisega rahvuslikust mitmekesisusest. Nõnda kirjutab Merkel, et lätlaste õigused tulenevad otseselt tõsiasjast, et nad olid kunagi vaba rahvas. Seda aga, et nad moodustavad siiani iseseisva rahvuse, näitavat lätlaste keel ja kombed, mida polevat suutnud hävitada isegi kuue aastasaja pikkune, talupoegi Laokooni kombel hiigelmaona lämmatanud orjapõlv. Nüüd, filosoofilise aastasaja loojangul, on viimane aeg lätlaste õigused uuesti maksma panna. Sarnaselt ameerika ja prantsuse revolutsionääridega kutsus Merkel üles meenutama, millisel alusel poliitilised kogukonnad üldse tekivad, et siis, „täidetuna täiuslikema riigi ideest”, pöörata „pilkl maalile õnnetuimast sandistamisest, milleks inimühiskond on võimeline” (samas, viii). Olgu läti rahva olukorra hindamisel mõõdupuuks Rousseau kirjeldatav algoleping (sks k *Urvertrag*), mis sõlmitakse vaikumisi iga riikliku kogukonna rajamisel. Merkel omistas Liivimaa mõisnikele vähemalt sama pika nimekirja kuritarvitusi, kui Ameerika iseseisvusdeklaratsioonis pandi süüks Suurbritannia kuningale. Ka lätlastel olevat õigus revolutsioonile (samas, 225).

Lätlaste vabaduse idee oli niisiis Merkeli puhul tihedalt seotud ideega nende rahvuslikust omapärasest. Õigussubjektsus kattus rahvusliku subjektiivsusega. Rahvuslikku omapära mõistis Merkel aga sarnaselt Herderiga Prantsuse kultuurihegemooniat tõrjuvalt positsioonilt. Tõsiasi, et Merkel võrdles läti rahvast Laokooniga ja kõneles nende kannatusi kujutavast „maalist”, on mitmeti kõnekas. Lätlased olid talle, nagu Herderilegi, esteetiline objekt, milles sulandusid Saksamaad anastavale prantsuspärasele õukonnatsivilisatsioonile vastanduvad omadused: lihtsus, vahetus, looduslähedus. Õigupoolest kujunes selle objekti – läti rahva või natsiooni – terviklikkus ise „imelise tagasiulatuvusega” nende omaduste kaudu, nende korrelaadinna, täpsemini nende omistamise aktis. Samamoodi nagu õigussubjektsus – võime olla õiguste kandjaks – pole mitte eestleitav asjaolu, vaid tekibki alles õiguste omistamise kaudu. Merkeli heidetud kirjanduslik-estetiseeriv pilk ei teinud üksnes nähtavaks olemasolevat, vaid paigutas Liivimaalt eest leitud keelelised ja etnograafilised tõsiasiad (mis polnud loomulikult ei välja mõeldud ega „konstrueeritud”) uuenduslikku tõlgenduskeemi, kus talupojad hakkasid korraga esindama meeltega hoomamatut mõttelist entiteeti – läti rahvast.

Raamatus „Lätlased” käibe le toodud mõisted pidid avalikult argumenteerides omaks võtma ka need, kes polnud seal väidetuga sugugi ühel meelel. Esitatud kriitika tõrjumiseks oli tarvis apelleerida piiritagusele avalikkusele kui erapooletule vahekohtunikule, mis kallutas samuti nägema talurahvast võõraste silmadega. Ameerika Ühendriikide esindajad pöördusid iseseisvusdeklaratsioonis „maailma Ülima Kohtuniku poole, et saada kinnitust oma kavatsuste õigsusele”. 1804. aastal Leipzigit avaldatud raamatus Kuramaa olusid Merkeli süüdistuste vastu kaitsma asunud Georg Friedrich von Fircks soovis seda teha „maailma kohtuniku tooli ees” (Fircks 1804: vii). Küsimus polnud ainult selles, kelle kasuks langeb otsus, vaid ka sõnavaras, mida kohtuasja arutamisel kasutati. Ehkki Merkeli teos ei evinud loomulikult mingit õiguslikku jõudu, teostas see samasuguse tähendusnihe nagu Prantsuse generaalstaatide otsus kuulutada ennast kogu prantsuse rahvuse esindajaks. Generaalstaatide otsuses oli tõepoolest midagi metafüüsilist, sest esindamine välmis siin esindatava. Thomas Hobbes kirjeldas oma kuulsas teoses „Leviathan”, kuidas antiikajal kutsusid riigiametnikud paganlikud jumalad ellu pelgalt sellega, et kõnelesid nende nimel (Hobbes 1996: 113–114). Merkeli kirjeldatud läti rahvas astus samamoodi ellu sellesama rahva õiguste maksmapanemise teel: nüüd ei mässatud enam „Ria Linna Gubernementi sees” asuvate talupoegade, vaid „läti rahva” ajalooliste õiguste taastamiseks.

„Lätlaste” suurim performatiivne jõud väljendus aga selles, et läti keelt rääkinud Liivimaa talupojad võisid ennast Merkeli kirjelduses ära tunda ja selle äratundmise teel justkui tagantjärele kinnitada oma äratuntavust läti rahvusena, luues mulje, nagu oleks Merkel tõepoolest üksnes sedastanud juba sündinud tõsiasi. Napoleoni sõjaväe lähedus pärast preislaste võitmist Jena lahingus tekitas Balti mõisnike seas hirmu, et siingi võetakse võõraid loosungeid tõsiselt ja kasutatakse segaseid aegu mässamiseks. Talupoegade hulgas levisid kuuldu- sed, et Poolamaalt läbi tulles oli „Prantsuse kuningas” kohe rahvale priiuse andnud ja „nõnda

saaks tema ka meile tegema” (Kreutzwald 1953: 412). Taasavatud Tartu ülikooli esimene rektor Georg Friedrich Parrot hoiatas lätlastest ja eestlastest moodustatud maamiilitsa eest, sest talupoeg ütlevat päris kõva häälega, et „ta ootab Bonaparti kui oma vabastajat” (tsiteeritud Andresen jt: 72). Samuti kirjutas Parrot keiser Aleksander I-le, et kui mõisnikud ei täida oma kohustusi talupoegade ees, võivad viimased end ise vabastada. Tema sõnul tuli hakata pärisorje harima ja vabaduse saamiseks ette valmistama, kiirendamaks hetke saabumist, mil „inimsoole võib jälle tagasi anda tema loomulikud õigused” (Parrot’ kiri tsaarile 16. novembrist 1806, tsiteeritud: Kahk 1961: 231).

„Rahvuspõhimõte” Läänemere provintsid

Paljude ameeriklaste arvates kujutas iseseisvusdeklaratsioon endast poliitilist evangeeliumit, mis oli vaid tarvis kõikjal kuuldavaks teha, et pääseks valla üleilmne revolutsioon. Euroopas aset leidnud sündmused näisid seda uskumust igati toetavat. 1849. aasta aprillis võttis Habsburgide ülemvõimu vastu mässav Ungari parlament vastu iseseisvusdeklaratsiooni, mille tekstist kumas selgelt läbi Ameerika Ühendriikide alusdokumendi eeskujul. Nagu Ühendriikidegi puhul, kirjeldati Ungari deklaratsioonis üksikasjalikult, kuidas algselt õiguspärane valitsus muutus rohkete rikkumiste tõttu talumatuks ja põhjustas nõnda kõigi sidemete katkemise valitseja – Habsburgide dünastia – ja endiste alamate – ungari rahva – vahel. Kolooniade kollektiivset vastupanu põhjendava doktriini sobitamisel rahvuslike püüdluste konteksti leidis aga aset oluline tähendusnihe. „Võõrandamatud õigused”, millest lähtus mõlema deklaratsiooni argumentatsioon, ei kuulunud enam üksikisikutele, nagu Ühendriikide versioonis, vaid Ungari riigile. Revolutsiooniline subjekt, kelle nimel deklaratsioonis kõneldi, oli sügavate ajalooliste juurtega „ungari rahvus” (vt deklaratsiooni teksti: Newman 1854).

19. sajandi teisel poolel levis Euroopas üha enam arvamus, et õigused on seotud rahvaks olemisega ning et enesemääramise õigust peeti sõltuvaks rahva kultuuritasemest, pidid eestlased endale õiguste nõutamiseks tõestama, et moodustavad „rahvuse”, mis liigub rahvaharimise teel pidevalt edasi. Seejuures olid eestlastest publitsistid sunnitud võitlema n-ö ülesmäge, sest 19. sajandi keskel ei tulnud veel kellelegi pähe, et rahvaste enesemääramise õigust võiks rakendada eestlaste suhtes (vt Wittram 1954: 156). 1848. aastal, kui Frankfurdis tuli kokku revolutsiooniline asutav kogu, näis rahvuspõhimõte (sks k *Nationalitätsprinzip*) pigem nõudvat Venemaa läänprovintside ühendamist Saksamaaga (vt Anon 1849: 249). Eesti-, Liivi- ja Kuramaad võrreldi sageli Prantsusmaa valduses olnud Elsass-Lotringiga, mille elanikkonnast suur osa rääkis saksa keele murdeid.

Riiklike üksuste moodustamise juhiseks oli rahvuspõhimõte igal juhul üsna ebamäärane. 1860. aastal üritas üks prantsuse ajaloolane ette kujutada, milline peaks välja nägema Euroopa poliitiline kaart, kui seda põhimõtet rakendataks loogilise järjekindlusega. Ta paigutas slaavlased ühte suurde konföderatsiooni ning jättis Venemaale ainult soome ja tatari sugu

rahvad, kes tema arvates moodustasid riigiks sobiva terviku (Deloche 1860: 78). Rahvuspõhimõtte rakendamine – isegi kui see sündis mõtteesperimentina – püstitas niisiis möödapääsmatult küsimuse: mis on rahvus? Kuna rahvuspõhimõttest sai Prantsuse Teise Keisririigi välispoliitika juhtkiri, olid saksa autorid 1850.–1860. aastatel varmad märkima, et järjekindlalt ellu viiduna lõikaks see printsiip Prantsusmaast enesest ära suure tüki. Sellele järeldusele jõudmiseks pidi aga mõistagi eeldama teatud kindlat rahvusmõistet. 1882. aastal, kui Elsass-Lotring oli juba haaratud Saksa keisririigi koosseisu, väitis Ernest Renan oma kuulsas ettekandes „Mis on rahvus?“, et sakslastel pole mingit õigust mõnd rahvakildu palja veresuguluse põhjal endale nõuda. Renan nõustus, et territooriumite jaotamisel peab lähtuma rahvusprintsiibist. Vana põhimõte, „mis võtab arvesse üksnes vürstide õigusi, ei saa jääda püsima. Peale pärilusõiguse on veel rahvuslik õigus.“ (Renan 2011: 16.) Kuid millele see „rahvuslik õigus“ rajada? „Kuidas see ära tunda? Millisest käegakatsutavast tõsiasjast see tuletada?“ Renan väitis, et rahvuspõhimõte peab ühinema demokraatia põhimõttega: territooriumi riikliku kuuluvuse määramisel olgu otsustav rahva enda tahe. 18. sajandi lõpus Prantsuse revolutsioonilisele armeele ette kirjutatud nõue panna maksma „rahvaste suveräänsus“ sai nõnda Renani sõnastuses uue, radikaalsema sisu, sest suveräänsus pidi hõlmama ka otsustamist rahvusliku kuuluvuse üle. Demokraatia ja rahvuslus, kaks 19. sajandit valitsenud ideoloogilist voolu, näisid seega lähtuvat samast allikast: individuaalsest otsustamisvabadusest. Vähemalt teoreetiliselt võis ette kujutada, et iga inimene määratleb ise oma rahvuse – või valib, millised konkureerivad rahvustunnused on tema puhul otsustavad – ning osaleb seejärel rahvuse kui terviku kollektiivses enesemääramises.

Rahvuspõhimõtte kujutas endast suurepäraselt hooba poliitiliste suhete muutmiseks ka seetõttu, et suurriigid said sellele apelleerides rohkem või vähem silmakirjalikult asuda mõne teise rahva õiguste kaitsele. Seda näitas ilmekalt Venemaa Balkani-poliitika 19. sajandi teisel poolel. Peterburist toetati kavakindlalt rahvusteadvuse tekkimist Ottomanide võimu all olnud Bulgaarias (Thiesse 2001: 101). 1877. aastal puhkenud Vene-Türgi sõja lõppedes õnnestus Venemaal San Stefano rahuga saavutada suure autonoomse riigi eraldamine Türgi impeeriumist, „piirides, kus bulgaaria rahvastik on enamuses“. Mõned kuud hiljem toimunud Berliini kongressil vaadati rahu tingimused siiski üle ja Venemaa ripatsiks kujuneda ähvardanud Bulgaaria piirid tõmmati koomale. Põhja-Bulgaaria kõrvale moodustati Türgist sõltuvusse jäänud Lõuna-Bulgaaria (Ida-Rumeelia). Nüüd koondus Venemaa välispoliitika nõude taha, et üksteisest lahutatud suguvennad tuleb jälle kokku liita ehk nagu Jakobson Sakalas kirjutas, „terve Bulgaaria [peab saama] üheks ainsaks riigiks [--], nagu seda San Stefano lepingus maha tehti“ (Jakobson 1878b). Kuna see sobis igati Venemaa välispoliitikaga, lubasid tsen-sorid 1878. aasta aprillis, vahetult pärast San Stefano rahu sõlmimist, Carl Robert Jakobsonilgi teavitada nõudest, et „rahvuste järele tülid saaksivad õiendatud ja iga rahvale, ka veiksematele, oma maa ja õigus jääks ehk osaks saaks“ (Jakobson 1978a).

Kuna rahvuspõhimõte oli sõnastuse poolest üldise iseloomuga ja laienes justkui kõigile „rahvustele”, osutus see sageli kahe teraga mõõgaks: riigilt, kes seisis välispoliitikas rahvuste õiguste eest, sai tema enda argumentidele tuginedes nõuda sisemisi ümberkorraldusi. Briti peaminister Benjamin Disraeli suhtus Balkanil elanud slaavi rahvaste õiguste kaitsmisse suure ettevaatusega muuseas seetõttu, et nõnda loodaks ebameeldiv pretsedent ning mõte anda lirimaale autonoomia „ei tunduks enam nii absurdne” (kiri Lady Bradfordile, 1. oktoober 1875, tsit. Taylor 1980: 236). Tundub, et Jakobson oskas seda laadi mitmetähenduslikkust hästi ära kasutada. Bulgaarlaste eest kõnelemisel pidas ta usutavasti silmas ka tagajärgi, mida rahvuspõhimõtte rakendamine tooks kaasa Venemaa Läänemere-provintsid. Sellele viitab asjaolu, et vaid paar aastat pärast San Stefano rahu sõlmimist ning Põhja- ja Lõuna-Bulgaaria liitmise nõude kaitsmist Sakalas läksid „Eestirahva saadikud”, nende hulgas Jakobson, Peterburi ning andsid siseministrile üle üheksapunktilise märgukirja, milles öeldi muu hulgas: „Viimaks peame kahetsema, et vanad poliitika seadeldused Sakslaste heaks Balti kubermangudes, kus maal kaks pärisrahvast, Eestlased ja Lätlased, elavad, ei ole seda maad mitte rahvaste järele kahte kubermangu jautatud” (Jakobson 1881). Tähelepanuväärselt istus 1881. aasta juunis (s.t siis, kui 17 eesti seltside saadikut Peterburi sõitsid) siseministri toolil Nikolai Ignatjev, Venemaa endine saadik Konstantinoopolis, kes oli eriti innukalt astunud välja ühendatud Bulgaaria eest. Kui võtta aluseks San Stefano rahulepingus väljendatud reegel riigipiiride määramise kohta – mille seesama Ignatjev oli 1878. aasta kevadel türklaste dikteerinud –, näis igati põhjendatud eestlaste nõudmine jagada Läänemere kubermangud etnograafiliste piiride järgi kaheks. Siinsele aadelkonnale see idee mõistagi ei meeldinud. 1881. aasta juulis hoiatas Liivimaa resideeriv maanõunik A. von Richter kubeneri, et „see on esimene katse eestlaste unistuse teostamiseks, nende ühinemiseks „natsioonina”, tee ehitamiseks nende liitumiseks soome suguvendadega Soomemaal, eestlaste riigi (*Esten-Reiches*) ehitamiseks” (vt Kruus 1957: 206–207).

Kogu see sündmus näitab ilmekalt, et laialt levinud eristus etnilise ja poliitilise rahvusmõiste vahel on mitmeti eksitav. Ea Jansen on rõhutanud, et ka etnilisel rahvusmõistel on poliitiline mõõde: „Ikka ja jälle oli eestlaste kuldne muinasaeg, eestlaste vahvus, osavus, oskus vabaduses end valitseda, kõrge kultuuritase, tema folklooris ja keeles avalduvad vaimsed rikkused argumendiks kaasaegsele poliitilise võrdsuse nõudele” (Jansen 1971: 219). Millegi apoliitilisuse rõhutamine võib ise täita poliitilist sihti. Argument rahva olemasolust ongi enamasti seda mõjusam, mida vastuvaidlematumaks ja sõltumatumaks meelevaldsest poliitilisest tahtest seda olemasolu peetakse. Kui rahvas lihtsalt sünnib, igasugustest deklaratsioonidest hoolimata, siis on tema „looduslikud õigused” võrreldavad tõsiasjaga, mida ei saa eirata. See ei tähenda sugugi, et rahvuse kategooriat sobiks kirjeldada üksnes vahendina poliitiliste sihtide teenistuses või meelevaldse vaimse konstruktsioonina. Keel, sarnane õiguslik ja majanduslik olukord ning elutingimused olid kahtlemata Eesti- ja Liivimaal juba sajandeid toiminud erinevatesse gruppidesse kuulumise markeerijatena. Need tunnused olid tõsi-

asjad, kuid oma tõsiasjalikkuses olid need ühtlasi sümboolselt aladetermineeritud: neid võis rühmitada erinevalt, omistada erinevatele tunnustele erinev sümboolne kaal, haarata need erinevatest vastanditest märgistatud holistlikesse konstellsioonidesse. Etnilisus seonduv tõlgenduskeemiga, poliitika aga seda tõlgenduskeemi rakendava tegevusega. Rahvuspõhimõttes olid need kaks kategooriat lahutamatu ühendatud. Rahvaks olemine – etnograafiline „tõsiasi” – põhjendas kaasarääkimisõigust, haldus- või riigipiiride nihutamist, õigust moodustada iseseisev riik, seega poliitilist programmi. Etnilisuse kui sedastava kirjelduse ning õiguste kui imperatiivse ettekirjutuse vahel valitses semantiline ringseos, mis teostas tõlgenduslikul tasandil samasuguse demopoeetilise, kollektiivset subjekti rajava tähendusuuenduse nagu Ameerika Ühendriikide iseseisvusdeklaratsioon.

Iseseisvuse poole

Sõltumata sellest, millised olid Läänemere kubermangude piirid, jäi ikkagi alles küsimus, kuidas neid kubermange valitsetakse. Eesti- ja Liivimaal oli 19. sajandi lõpul endiselt seisuslik omavalitsus, kuid selle põhjendatus seati eestikeelses ajakirjanduses üha enam kahtluse alla. Kritisereimaks saksa ajalehtedes esitatud väidet, et pärisrahvas pole maapäeva töös osalemiseks piisavalt küps, sai Jakobson jälle ära kasutada bulgaarlaste näidet: „Nemad ütlevad, et eesti talupoja-seisus veel nii kaugel valmis ei olla, et oma kodumaa valitsemisest osa võiks võtta. On siis sakslased meie maal vähema hoolega suure rahvahulga vaimuharimiseks tööd teinud kui türklased Bulgaariamaal? Bulgaarlased on vabaks saanud ja on kohe ka nende talupoja-seisus ühtlasi isevalitsuse ohjad osavasti enese kätte võtnud” (Jakobson 1959d: 193). Teisalt nõustus Jakobson, et eestlaste tee poliitikasse kulgeb piki rahvaharidust. Ta soovitas eesti rahval võrrelda end („justkui peeglist vaadetes”) ameeriklastega, sest viimased olid tema sõnul tõeliselt vabad ning seda peamiselt just usina õppimise tõttu. Rahvahariduse abil on „see väeti koloniidest (asundustest) väljaläinud ühendatud riikide republiik nüüd niihästi oma vägevuse kui teaduste poolest nõnda sigenenud, et ta ju igapäri igast Euroopa riigist mööda hakanud tõttama” (Jakobson 1959b: 55–56).

1870. aastate lõpus ja 1880. aastate alguses vaieldi Eesti- ja Liivimaa ajakirjanduses teravates toonides selle üle, milline peaks olema eestlaste ja sakslaste vahekorid. See vaidlus puudutas vahetult õigusi, eeskätt õigust osaleda maaomavalitsuses, kuid laiemalt tõstas selles kontekstis ka rahvuse probleem. Harry Jannsen, kes asus 1879. aastal toimetama ajalehte Eesti Postimees, kaitses nn baltluse ideed, mis nägi ette eestlaste ja sakslaste sulandumise üheks balti rahvaks. Jakobson vaidles sellele vastu, sest arvas, et „baltlus” kujutab endast üksnes kokkuleplust saksa mõisnikega. Jannsen ja Jakobson kõnelesid mõlemad „üheõiguslikkuse” poolt, mõistsid seda aga üsna erinevalt ning just sellest erinevusest lähtusid nende rahvuskäsitlused. Jannsen väljendas individuaalse üheõiguslikkuse nõuet, mis kirjutas sakslastele ette igasugustest privileegidest loobumise. Ühtne balti rahvas oligi tema

käsitluses määratletud ühtsena just negatiivse – eesõigustest loobumise – omaduse kaudu, sest nõnda oleksid kõik Balti kubermangude elanikud muutunud õigustelt võrdseteks kodanikeks ([Jannsen] 1879). Kuna saksakeelsetes ajalehtedes ilmutati Jannseni balti-programmi suhtes umbusku ja kohati seda lausa pilgati (vt Jansen 2005: 33), läks tema toon hiljem ähvardavamaks:

Kolm kubermangu on meil ülema valitsuse sisseseadmise järele küll, aga kaks ainult maad ja rahvast: Eesti maad ja rahvast, Läti maad ja rahvast. Saksa maad ja rahvast ei ole meil aga siin Eesti ja Läti ehk ühe sõnaga Baltia maal mitte. Neid otsitagu Saksa keisririigi piirtes, väljamaal. Meil on üksi Saksa kännust võsunud kaaskodanikka, kellest meie nüüdki veel loodame, et nad kord vabatahtlikult meelt pöörvad ja enne päeva looja minemist aru saavad, missugused nende kohused on meie Eesti ja Läti maa, meie Eesti ja Läti rahva vastu.” (Jannsen 1880.)

On raske öelda, mida pidas Jannsen silmas „päeva looja minemise” all. Igal juhul lähenes tema käsitlus Jakobsoni omale, sest nüüd oli juba juttu eestlaste kollektiivsetest õigustest. Jakobsoni Sakala kostis samuti „eesti rahvuse õiguste eest” (Jakobson 1959e: 215). Aga millised need „eesti rahvuse õigused” siis olid? Selle mõistmiseks oli Jakobsoni sõnul tarvis pöörduda ajalukku. Alguses on pärisrahval ainult üks „looduslik õigus” – vabadus (Jakobson 1959a: 396). Maa said siia saabunud sakslased pärast eestlastega peetud sõda „sel ajal valitseva äravõitmiseõiguse peale” tuginedes endale. Põllutööd teha aga Saksa rüütli ise ei soovinud ja sõlmisid eestlastega lepingu. Üksnes selle leppe tõttu olevatki eestlased väljarändamisest loobunud ja paigale jäänud. Kuid milles siis õieti kokku lepiti? Mingeid ürikuid selle kohta ju ei ole. Nagu Merkel, arvas ka Jakobson, et asjaolude selgitamisel peame lähtuma Rousseau õpetusest. Viimane kinnitas, et „igal maal, kus valitsejaid ja alamaid on, nende vahel ka üks leppimise-kaup kesta, mis küll mitte paberi peal ega dokumentide teel maha ei olla tehtud, aga mis siiski vaikselt kombel igale valitsusele põhjuseks olla pandud” (samas, 398–399). Samasugune „vaikne leppimise-kaup” sõlmiti ka eestlaste ja saksa rüütlite vahel:

Et [---] sakslased ise põldu ei võinud või ei tahtnud harida, sellepärast jätsid nad ühe jao neist maadest maa pärisrahva kätte, selle tingimusega, et see-eest teise jao neile valmis hariksid. Siin on siis täitsa üks kontrakt ära tehtud, mille järgi mõlemapoolsetele kohustele kindel määrus sai: ühelt poolt anti üks jagu maad ära, teiselt poolt lubati selle eest andjatele järelejäänud maid harida.” (Samas, 399.)

Mõnda aega pidasid sakslased lepingust kinni, kuid aja möödudes hakkasid nad oma võimu kuritarvitama ja kui eestlased tahtsid lepingu üles öelda, sunniti neid „vägivallal seda leppimise-kaupa pidama, mis nende nõrgad esivanemad priitahtlikult olid teinud” (samas, 400).

Vägivallast hoolimata kehtivat eestlaste ja sakslaste vaheline leping siiani. Ka siis, kui rüütli ise said teiste riikide alamaks „ja kui riigivalitsus mõisnikkude õigusi mõnes tükis kinnitas, siis võis see üksi eesnimetatud leppimise-kauba põhja peal sündida, see on: riigivalitsus ei võinud muud kinnitada, kui et see leppimise-kaup jälle oma endises olekus valitseks.” (Samas, 406.) Endisel kujul küll, kuid kas lepingu teine pool – eesti rahvas – on siiani alles püsinud? Kui mitte, siis pole ju enam kedagi, kes võiks maa vallutamise järel sõlmitud lepingu peale tugineda. Seda, mida Merkel kirjutas 18. sajandi lõpul lätlastest, ütles nüüd Jakobson eestlaste kohta. Nimelt ei olevat Saksa rüütli jõudnud võita „meie rahvust [---]. Meie oleme ikka veel eesti rahvas: see õigus on meile meie vanast vabaduse-ajast üksi puudutamata omanduseks jäänud.” (Samas, 409.) Kõik elavad eestlased võivad niisiis oma esiisade õigusjärglastena nõuda leppimise-kauba järgi üheväärilist riigikodaniku õigust. Tõsiasi, et sakslased on sõlmitud lepingut „hirmsal kombel murdnud”, ei tähenda sugugi, et see ei kehtiks, „kuni eesti rahvas tema täitmise peale tungib. Täidetud saab ta aga siis olema, kui eestlastel täitsa ühesugune poliitika-õigus meie maal sakslastega kätte on tulnud, ühesugune õigus maapäevade peal, kohtutes ja linnavalitsustes.” (Samas, 408.)

Balti kubermangudes valitsenud jõuvahekordi arvestades pole põhjust imestada, miks jõudis Jakobson nii antiklimaktilise järelduseni, nõudes sajandeid kestnu rõhumise ja lepingurikkumise korvamiseks eestlastele üksnes võrdset õigust osaleda kohtutes ja maapäeval. Kuid tema versioon ühiskondliku lepingu teooriast on sellegipoolest kõnekas. Jannseni baltlusetooria oli rajatud individuaalsele üheõiguslikkusele ning see toimis kõiki Läänemere kubermangudes elanud rahvaid kokku koondavana. Kõik elanikud olid vähemalt õiguslikus mõttes esmalt kodanikud ja alles siis sakslased, eestlased või lätlased. Individuaalne üheõiguslikkus justkui lahustas rahvustervikud ja moodustas neist kodaniku staatuse pinnal uut laadi, territoriaalselt määratletud kollektiivi. Jakobsoni käsitlus eesti rahvuse ajaloolistest õigustest visandas aga hoopis teistsuguse arusaama rahvusest. Siin oli rahvus primaarne, sest alles rahvuskuuluvuse kaudu sai individiid osa õigusest ning seetõttu õigus pigem lahutas kui ühendas erinevatest rahvustest indiviide. Tegelikult kõikus Jakobsoni seisukoht nende kahe käsitluse vahel, püüdes neid lepitada väitega, et „[i]nimene on üks jumalasarname loom ja temal peavad sellepärast muudest loomadest isesugused õigused olema; üks rahvas on aga mitme tuhande inimese ühendus, on üks suur sugukond, kus ennast kõik õigused ühendavad ja kellel sellepärast ka seda enam õigust peab olema” (Jakobson 1959a: 397).

See mitmetähenduslikkus kajastus ka hilisemates nõudmistes. Kui 1905. aastal, pärast pikka venestamisperioodi, kõlas eestlaste hulgas uuesti nõue kohaliku omavalitsuse järele, peeti enesemääramise all silmas üldist valimisõigust kõigile territooriumil elajatele. Nõnda kuulutas Konstantin Päts, et Ameerika Ühendriikide seadustest võivat „suurte kogude riikliku töö kohta” leida järgmised määrused:

Kõik inimesed on sündides vabad ja ühesugused, ning kõikide päralt on mõnesugused põhiõigused, mida keegi nende käest ära ei või võtta [---]. Rahva õigus seaduseandmisest osa võtta on kõige parem vabaduse pant ja ainukene vabaduse peale ehitatud riikliku elu aluspõhi. [---] Ehk küll Ameerika seaduste määrused väga üldised ja tumedad on, siiski käib neist üks põhimõte kindlasti läbi, ja see on, et rahval enesel õigus on oma saatuse üle otsust teha.” (Päts 1999: 72–73.)

„Rahvas” oli selles arutluses otsustavalt kahetähenduslik. Ühelt poolt vastandus rahvas kõigi elanike koguna üksikutele eesõigustatutele. Selles mõttes kaitses Päts üldist põhimõtet, et igaühel – s.t igal üksikul isikul, sõltumata rahvusest – on õigus võtta osa maa valitsemisest. Teisest küljest oli aga rahvas terviklik kollektiiv, eestlased kui maa pärisrahvas, ning selles kontekstis omandas rahva enesemääramise põhimõte teisi rahvusi otsustamisest välistava tähenduse.

„Eesti rahvas” oli niisiis kahetähenduslik kollektiivne termin, millesse mahtusid kaks väga erinevat rahvumõistet ning otsustav oli just see, kas enesemääramisõigust peeti algselt individuaalseks või kollektiivseks. 1917. aastal, kui pärast Venemaal toimunud Veebruarirevolutsiooni ühendati Eestimaa kubermang ja Liivimaa kubermangu põhjaosa üheks eestikeelset elanikkonda hõlmavaks kubermanguks, kandus see mitmetähenduslikkus üle uuele kohaliku omavalitsuse asutusele, Eestimaa Kubermangu Ajutisele Maanõukogule. Kas see oli Eestimaad kui territoriaalset üksust või eesti rahvust esindav kogu? Reformikatsete järjepidevust silmas pidades oli maanõukogu loomine vastutulek juba aastakümneid esitatud nõudmistele, et kubermangu valitsemises saaksid osaleda kõik kodanikud. Teisalt oli see asutus loodud pärast kubermangupiiride ühildamist etnograafiliste piiridega ja oli seega justkui rahvuse esindus. Jaan Poska kasutas avakõnes väljendit „Eestimaa nõukogu”, mis näis rõhutavat territoriaalset külge. Maanõukogu esimeseks istungiks saabunud tervitustelegrammides peegeldusid aga „Eesti rahva” mõlemad tähendused. Kõige sagedamini tuli ette väljend „Eestimaa rahvaesindus”. Martin Klederi venekeelne telegramm lõppes sõnadega „Elagu Eesti!”. Nikolai Maimi tervitus aga oli adresseeritud „Maanõukogule kui Eesti rahva geeniusse sünnitusele”. Kõige kõnekam oli Eesti posti ja telegraafi ametnike nimel läkitatud telegramm, mis väärrib täies mahus tsiteerimist, kuna selle sõnavaras ja rütmis visandub tulevane iseseisvusmanifest:

Tähtsam tähtsatest ajaloolistest päevadest on Eestil käes. Omavalitsus, rahva enese paremate poegade õlale usaldatud, asub meie elu korraldama. Omavalitsus, ühtlane kogu Eesti jaoks, ja sellepärast lootustäratavam, kui ta enne orjapõlvegi olla võis.

„Mahatallatud, jõuetu sugu”, milleks meid ajalugu oli teinud, raputasime meie ometi vahel rusikat, omalegi inimese õigusi, minimalseid õigusi nõudes, aga vägivald hirvitas meile vastuseks ja norus päil kandsime meie kõige süütamaid soovisid kalmule...

Ja nüüd, üle öö, kui heledaks on Eesti vaatepiir lõõnud! Suure ilmariigi saatust ümberloova revolutsiooni tõttu, millest meie Eesti sõjamehed esimestena osavõtsid, on meilgi aeg alganud,

„Kus kõik pihrad kahel otsal
Lausa lõõvad lõkendama.”

Ole tervitatud sellel suurel silmapilgul, Sina esimene Eesti Kubermangu Maanõukogu! Astu nooruse jõuga oma kohuste täitmisele, et Sa oma rahva ootusi ja lootusi täita võiks, ootusi ja lootusi, mida ta siia maani ainult vast salaja rinnas hellatas! Kõlaga vapralt üle Eesti: „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm!” (Maanõukogu 1935: 4.)

On tähelepanuväärne, et 1918. aasta veebruaris kuulutatud iseseisvusmanifest on samuti sõnastatud telegrammiga sarnaneva kõnetamisena. Manifest on adresseeritud mõttelisele kogule: „Eesti! Sa seisad lootusrikka tuleviku lävel, kus sa vabalt ja iseseisvalt oma saatust võid määrata ja juhtida!” (Manifest 1918). See kogu on samuti otsustavalt kahe tähenduslik. Sellesse on haaratud kõiki kodanikke – ja rahvusi – ühendava kodumaa ja eesti rahvuse kui ajalooliselt määratletud saatuskogukonna kujund.

Kirjandus

Andresen, Andres, Ea Jansen, Toomas Karjahärm 2010. Eesti ajalugu V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Tartu: Ilmamaa.

Anon 1783. Die Freiheit Amerika's. – Berlinische Monatschrift, No. 1, lk 34–35.

Anon 1849. Das Jahr 1848. Die grossen Ereignisse desselben dem deutschen Volke erzählt. Hannover: Verlag der Gebr. Jänecke.

Burke, Edmund 2008. Mõtisklusi Prantsuse revolutsioonist. Tallinn: Varrak.

Deloche, Maximin 1860. Du principe des nationalités. Paris: Guillaumin.

Derrida, Jacques 2007. Iseseisvusdeklaratsioonid. – Sirp, 23. veebr. – http://www.sirp.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=1424:iseseisvusdeklaratsioonid&catid=9:sotsiaalia&Itemid=13&issue=3149 (10.12.2011).

Dipper, Horst 1976. Die Wirkung der amerikanischen Revolution auf Deutschland und Frankreich. – 200 Jahre amerikanische Revolution und moderne Revolutionsforschung. Hrsg von H.-U. Wehler. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 101–121.

Fircks, Georg Friedrich von 1804. Die Letten in Kurland oder Vertheidigung meines Vaterlandes gegen die Angriffe von G. Merkel in dessen Letten. Leipzig.

Hobbes, Thomas 1996. Leviathan. New York: Cambridge University Press.

[Jakobson, Carl Robert] 1878a. Poliitika ringvaatus. – Sakala, 22. aprill.

[Jakobson, Carl Robert] 1878b. Poliitika ringvaatus. – Sakala, 4. nov.

[Jakobson, Carl Robert] 1881. Aasta lõpetuseks. – Sakala, 26. det.

- Jakobson, Carl Robert** 1959a [1876]. Kuidas eesti rahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab. – Carl Robert Jakobson, Valitud teosed I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 395–411.
- Jakobson, Carl Robert** 1959b [1868]. Millal on üks rahvas nii kaugel, et teda õigusega omaenese jalge peale võib seada? – Carl Robert Jakobson, Valitud teosed II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 55–58.
- Jakobson, Carl Robert** 1959c [1878]. Meie tahtmised ja eesmärgid. – Carl Robert Jakobson, Valitud teosed II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 120–124.
- Jakobson, Carl Robert** 1959d [1878]. On meie talupoja-seisus juba nii kaugel, et oma kodumaa valitsemisest osa võib võtta? – Carl Robert Jakobson, Valitud teosed II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 191–194.
- Jakobson, Carl Robert** 1959e [1880]. „Sakala” ja tema lugejad. – Carl Robert Jakobson, Valitud teosed II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 214–218.
- [Jannsen, Harry]** 1879. Kodused mõtted. – Eesti Postimees, 7. märts.
- [Jannsen, Harry]** 1880. Eestlased ja sakslased I. – Eesti Postimees, 30. juuli.
- Jansen, Ea** 1971. C. R. Jakobsoni „Sakala”. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jansen, Ea** 2005. „Baltlus”, baltisakslased, eestlased II. – Tuna, nr 3, lk 31–42.
- Jaume, Lucien** (réd.) 1989. Les déclarations des droits de l’homme. Paris: GF Flammarion.
- Jürjo, Indrek** 2011. Prantsuse revolutsiooni retseptioon Baltimaadel. – Indrek Jürjo, Ideed ja ühiskond: Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil. Koost I. Põltsam-Jürjo, T. Tannberg. Tartu: Ajalooarhiiv, lk 97–117.
- Kahk, Juhan** 1961. Rahutused ja reformid: talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraarpoliitika Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel (1790–1810). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Karamzin, Nikolai** 1971. Vene reisija kirjad. – Postitõllaga läbi Eestimaa. Koost S. Issakov. Tallinn: Eesti Raamat, lk 44–47.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold** 1953. [Kõne Aleksander I-st ja talurahva priiksaskmisest] (1877). – Friedrich R. Kreutzwald, Maailm ja mõnda. Koost K. Taev, E. Säärts, H. Tiidus. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 409–415.
- Kruus, Hans** 1957. Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu 1881. aastal. – Hans Kruus, Eesti ajaloo XIX sajandi teisel poolel. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 200–211.
- Laaman, Eduard** 1991. Eesti Vabadussõja poliitiline ajalugu. Tallinn: Monokkel.
- Laur, Mati, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe** 2003. Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Tartu: Ilmamaa.
- Maanõukogu** 1935 = Maanõukogu. Protokoll nr. 1. Koosolek 1. juulil 1917 kubermangu lossi Valges saalis, Tallinnas, Toompeal. – Maanõukogu protokollid 1917–1919: 1. koosolekust 1. juulil 1917 78. koosolekuni 6. veebruaril 1919. [Tallinn: Ajutine Maanõukogu, lk 1–4.
- Merkel, Garlieb** 1800. Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Zweite Auflage. Leipzig: Gräff.
- Manifest** 1918 = Eesti Maapäeva Vanemate Nõukogu, Manifest kõigile Eestimaa rahvastele. [Pisitrukis, EKM Arhiivraamatukogu E 511a.]
- Moniteur** (Réimpression de l’ancien moniteur) 1840. Tome 14. Paris.
- Newman, Francis William** (ed.) 1854. Select Speeches of Kossuth. New York: C. S. Francis & Co.

Päts, Konstantin 1999 [1905]. Üldine vabadusõigus. – Konstantin Päts, Eesti riik I. Koost T. Karjahärm. Tartu: Ilmamaa, lk 71–80.

Renan, Ernest 2011. Qu'est-ce qu'une nation? Paris: Flammarion.

Sieyès, Emmanuel-Joseph 1789. Préliminaire de la constitution française. Paris.

Taylor, Alan J. P. 1980. The Struggle for Mastery in Europe: 1848–1918. Oxford University Press.

Thiesse, Anne-Marie 2001. La création des identités nationales. Paris: Éditions du Seuil.

Vîgrabs, Juris 1937. Die Rosensche Deklaration vom Jahre 1739. Ein Beitrag zur Geschichte der Leibeigenschaft in Livland und Estland. Tartu.

Wittram, Reinhard 1954. Das ständische Gefüge und die Nationalität. Zum Strukturwandel in den baltischen Adelslandschaften im 19. Jahrhundert. – Reinhard Wittram, Das Nationale als europäisches Problem. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 149–160.

Hent Kalmo – MA majandusanalüüsi alal (Paris School of Economics, 2011). Avaliku õiguse teadur Tartu Ülikooli riigi- ja rahvusvahelise õiguse instituudis ning doktorant ülikoolis Paris X-Nanterre. Tema peamised huvivaldkonnad on riigiõigus, majandusteooria ja rahvusvahelised suhted; praegune uurimistöö keskendub *suveräänsuse* mõistele, täpsemini rollile, mida *suveräänsuse* mõiste mängib föderaalsetes õigussüsteemides.

E-post: kalmo@phare.normalesup.org

The Estonian Declaration of Sovereignty: An Example of the Civilizing Force of Hypocrisy

S u m m a r y

Sovereignty has been characterised as a form of “organized hypocrisy”, a system governed by a set of rules that are generally recognised as binding and yet are continually infringed upon by the most powerful actors. This idea can be extended to analyse the role of sovereignty within the Soviet Union. The Soviet Union was nominally governed by a Constitution which endowed the Union Republics with the right of secession, but there was no realistic possibility of exercising this right. One should not rush to conclude, however, that the actual wording of the Soviet Constitution of 1977 was entirely without relevance. As Jon Elster has argued, hypocrisy can have a “civilizing force” when the need to appear impartial and to retain public credibility forces actors to choose a strategy they would not choose otherwise. A good example of this kind of argumentative constraint is offered by the dilemma faced by the Soviet leadership after the mid-1980s, as it became reluctant to use military force to suppress independence movements within the Baltic States while, at the same time, promising to give more weight to the Soviet Constitution and respect the “sovereignty” of the Union Republics. In this setting, the ambiguity of the word “sovereignty” could be played upon by a whole gamut of political movements in order to further their agenda, from local communists eager to expand their autonomy within the Soviet system to those making an explicit bid for the restoration of independence. Significant legal and political changes could be justified as mere conclusions from the constitutionally recognised status of the Union Republics – a strategy which was all the more effective as Moscow struggled to formulate an alternative line of constitutional interpretation that could be used to counter the Baltic claims. This exchange of opinions escalated into a constitutional conflict in November 1988, when the Estonian Supreme Soviet responded to proposed amendments to the Soviet Constitution (that would have curbed the rights of the Union Republics) by adopting a Declaration of Sovereignty, which effectively made the application of Soviet legal acts optional in the territory of the Estonian SSR. The Soviet leadership reacted in a confused manner, as it first responded positively to the Declaration, then condemned it as illegal, but also admitted that it was an expression of legitimate concerns. The fact that the notion of sovereignty was an important part of the orthodox Soviet constitutional doctrine, and the apprehension that the Estonian interpretative position might diffuse into other Union Republics, induced the Politburo to orchestrate a highly publicised denunciation of the Declaration. But this had the paradoxical effect of casting the Declaration as something that could be discussed, i.e. as something that deserved an argued rebuttal. In a way, the Politburo thus contributed to making the Estonian Declaration into a model that was later copied by almost all the Union Republics as they started either to head towards independence or jockey for a better position in the negotiations over the new Union Treaty, drafted in haste by the part of the Soviet leadership that was willing to opt for a confederate solution. The debate over the nature of Soviet federalism and its political aftermath illustrates the fact that a constitution which lies dormant under an authoritarian regime as a document of cynical hypocrisy has the potential to become a focal point for the

formulation of political demands when circumstances change. The options open to the Soviet leadership in responding to the steps taken by the Baltic independence movements were clearly influenced, at least to some extent, by the vocabulary it was able to draw on to justify its response, especially since it had recently vowed to take the Soviet Constitution seriously in the future. Under propitious circumstances, its own hypocrisy could indeed exert a civilizing force on the behaviour of an authoritarian regime.

Hent Kalmo – MA in Economic Analysis at the Paris School of Economics (2011) is a research fellow at the Institute of Constitutional and International Law at the University of Tartu and a PhD student at the Faculty of Law at the University of Paris X-Nanterre. His main areas of interest are constitutional law, economic theory and international relations. His current research is centred on the concept of sovereignty, more precisely on the politics of sovereignty within federal systems.

E-mail: kalmo@phare.normalesup.org